

ابعاد و آثار تربیتی زیارت مآثور اهل بیت علیهم السلام

- * سید ابوالقاسم حسینی زیدی
- * محمد امامی
- * محسن کبیری راد

چکیده:

زیارت اهل قبور و اهل بیت علیهم السلام مانند هر کار دیگری که انسان انجام می دهد آثاری بر روی شخص و اطرافیان او بر جای می گذارد. این تأثیرها گاهی از لحاظ فردی بررسی می شود و گاهی از لحاظ اجتماعی مورد دقت قرار می گیرد و گاهی از دید دیگر ادیان زیارت اهل قبور بررسی می شود.

در این جستار برآنیم که ابتدا از باب مقدمه به چرایی انجام زیارات در جهت صحیح اشاره کرده و بیان کنیم که از نظر شرع و عقل چرا نباید از این جهت خارج شد و در نهایت ابعاد تربیتی زیارت را از لحاظ شخصی و اجتماعی و نیز تأثیر آن بر افراد خارج از دین اسلام و تشیع را بررسی کنیم و نیز اثرات منفی و مضری بدعت ها و خرافات را در بحث زیارت مورد واکاوی قرار دهیم؛ همچنین از آنجا که زیارت، آداب و رسوم و بایدها و نبایدهای خاص خود را دارد و دارای آثار تربیتی فراوان است در این نوشتار برآنیم تا به مهم ترین ابعاد تربیتی زیارت اهل بیت علیهم السلام و اولیای الهی اشاره نماییم.

کلید واژه ها: زیارت، آثار تربیتی، اهل بیت علیهم السلام، اولیای الهی، آثار، ابعاد

*. استادیار، عضو هیئت علمی دانشگاه علوم اسلامی رضوی. / abolghasem.6558@yahoo.com

*. استادیار، عضو هیئت علمی دانشگاه علوم اسلامی رضوی. / dr.iami@razavi.ac.ir

*. دانشجوی دکتر، دانشگاه مازندران. / ms.nejati@hzrc.ac.ir

آیین زیارت تنها به شیعیان اختصاص ندارد و برادران اهل سنت نیز آن را انجام می‌دهند؛ هرچند فرقه‌ای خاص که خود را از اهل سنت قلمداد می‌کند، آن را جایز نمی‌داند و به افرادی که این عمل را انجام می‌دهند تهمت کفر زده و قبور و مزار بزرگان را خراب می‌کند. از طرفی نیز ممکن است به مرور زمان و در طول تاریخ مواردی به آیین زیارت و آداب آن به نام دین افزوده شده باشد که ناروا یا نامتناسب با آموزه‌های اسلامی است و چه بسا همین رفتارها بهانه‌ای در دست دشمنان پیروان مکتب اهل بیت علیهم‌السلام قرار دهد و موجب اختلافات و درگیری‌های فرقه‌ای درون جامعه اسلامی گردد.

زیارت اهل قبور و اهل بیت علیهم‌السلام مانند هر کار دیگری که انسان انجام می‌دهد تأثیراتی روی خود شخص و اطرافیان او می‌گذارد. این تأثیرها گاهی از لحاظ فردی بررسی می‌شود و گاهی از لحاظ اجتماعی مورد دقت قرار می‌گیرد و گاهی از لحاظ ایدئولوژیک و دید پیروان دیگر ادیان نسبت به زیارت بررسی می‌گردد.

باید توجه داشت که هر چیزی که آثار مثبتی از طریق انجام صحیح آن عمل دارد، می‌تواند اعمال مضر و منفی در انجام اشتباه یا خرافی آن داشته باشد.

این نوشتار برآن است ابتدا به چرایی انجام زیارات در جهت صحیح اشاره کرده و بیان نماید که از نظر شرع و عقل چرا نباید از این جهت خارج شد و در نهایت ابعاد تربیتی زیارت را از لحاظ شخصی و اجتماعی و نیز تأثیر آن بر افراد خارج از اسلام بررسی کند و همچنین اثرات منفی و مضر بدعت‌ها و خرافات را در بحث زیارت مورد واکاوی قرار دهد.

از آنجا که زیارت، آداب و رسوم و بایدها و نبایدهای خاص خود را دارد و دارای آثار تربیتی فراوان است، در این جستار مهم‌ترین ابعاد تربیتی زیارت اهل بیت علیهم‌السلام و اولیای الهی مورد اشاره قرار می‌گیرد.

مفهوم‌شناسی زیارت

کلمه «زیارت» از ریشه «زور» است که معانی متعددی دارد؛ بعضی معنای اصلی آن را «رو برگرداندن» و «کناره‌گیری» دانسته‌اند (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۳۶) و حتی برخی بیان داشته‌اند اطلاق کلمه «زائر» زمانی که فردی، کسی را زیارت می‌کند از همین باب است؛ زیرا از غیر او روی گردانده است. (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۳۸۴)

بعضی هم «زور» را به معنای قسمت بالای سینه دانسته‌اند (فراهدی، ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۳۷۹؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۷۳) و برخی هم آن را به معنای «ملاقات کردن» و «روبروشدن» به کار برده‌اند. (طریحی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۳۰۴، راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۱۷) همچنین به معنای «قصد کسی نمودن» هم آمده است. (فیومی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۱۵)

در اصطلاح زیارت به «قصد کردن شخص زیارت شده به جهت اکرام و انس گرفتن به او» گفته می‌شود (ر.ک: شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۳؛ امینی نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۳۵، ص ۴۳۰؛ طریحی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۳۰۵)

شاید عنوان «زیارت قبور» برگرفته از آیه دوم سوره تکاثر ﴿حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ﴾ (تکاثر: ۲) باشد. این ترکیب در احادیث نبوی ﷺ نیز آمده است؛ برای نمونه در منابع اهل سنت چنین آمده که پیامبر گرامی ﷺ فرمودند: «كنت نهيتكم عن زيارة القبور فزوروها». (ابن حنبل، ۱۴۱۶ق: ج ۱، ص ۱۴۵؛ نسایی، ۱۴۱۱ق، ج ۸، ص ۳۱۱)

این نکته هم در خور توجه است که در اصطلاح عرفی، زیارت به معنای «ملاقات کردن شخص بلندمرتبه و تکریم و احترام به وی» است؛ مانند جمله «من فلانی را زیارت کردم» یا «من به زیارت شما آمده‌ام».

زیارت مأثور؛ جایگاه و فضیلت آن

در این بخش از دلایل قرآنی و عقلی برای اثبات جایگاه زیارت و فضیلت آن، که از معصومان علیهم‌السلام به ما رسیده است، استفاده خواهد شد:

۱. قرآن

خداوند متعال در آیه اول سوره حجرات می‌فرماید:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقَدَّمُوا بَيْنَ يَدَيْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

و نیز در سوره نساء آیه ۵۹ آمده است:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾

در این آیه کریمه، به مؤمنان و کسانی که ایمان آورده‌اند امر به پیروی از خدا و رسول می‌کند و در آیه اول سوره حجرات حتی از افراط و تفریط نهی می‌کند و می‌فرماید: از خداوند و رسولش پیشی نگیرید و از آنها در دین و اعمال آن سبقت نگیرید که در این صورت با فردی که از خدا و رسولش عقب بماند و دچار تفریط شود فرقی نخواهید داشت؛ پس انسان باید دقت داشته باشد عین چیزی که از احادیث و روایات در زمینه زیارت به ما رسیده را انجام دهد که راه سقوط پیش نگیرد و به جای خودسازی خودسوزی کند.

همچنین خداوند در آیه ۳۳ سوره احزاب پیامبر را بهترین الگو برای افرادی که به خدا و روز قیامت ایمان دارند معرفی می‌کند و لذا هر کس به بهشت امید دارد و می‌خواهد به آن برسد باید پیامبر ﷺ را الگو قرار دهد و چون ایشان به تصریح خداوند متعال هیچ حرفی را نمی‌زنند مگر به امر پروردگار که این را در آیه ۳ و ۴ سوره نجم می‌فرماید: ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۗ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ در نتیجه هر عمل و حرف و تشویقی که پیامبر ﷺ می‌فرمایند، ناشی از وحی می‌باشد و لا غیر. پس انسان باید از حرف و عمل پیامبر ﷺ پیروی کند و دچار افراط و تفریط نشود؛ چون اگر عملی لازم بود و ثواب می‌داشت باید پیامبر ﷺ انجام می‌داد یا به آن امر می‌کرد که این را در روایات و سیره ایشان می‌دیدیم. پس هرگز نباید از امور مآثور خارج شد که ممکن است دچار لغزش و در برخی موارد گناه شویم.

۲. عقل

خداوند متعال حکیم است و هیچ عملی را بدون هدف و باطل انجام نمی‌دهد و تمام امر و نهی‌ها از روی مصلحت است ولی ممکن است این متوجه مصلحت نشویم. خداوند متعال اموری را به انسان از طریق پیامبر ﷺ و اولیای خود آموزش داده است که از طریق آن راه سعادت و شقاوت را طی کنند و چیزی جز آن برای پیمودن راه سعادت وجود ندارد. اگر خداوند متعال می‌خواست که ما اعمالی را انجام دهیم باید از طریقی به ما می‌رساند و اگر نرسیده یا توسط انبیا آموزش داده نشده است نشانه این است که مورد

رضای خداوند نیست و درست نیست که زیاده بر آن عمل کنیم. باید توجه کرد که انسان زمانی که خود را عبد دانست باید هرگونه که مولا می خواهد عمل کند نه هرگونه که خود می خواهد.

هیچ انسان عاقلی نمی پذیرد زمانی که می خواهی عملی را انجام دهی کاری کنی که مولا به آن امر نکرده است و در مقابل، مولا می تواند که عبد را مورد بازخواست قرار دهد و بگوید من چنین عملی را نمی خواستم انجام دهی و تو از خواست من تمرد کرده ای این خود مورد پذیرش تمام عقلاست. بنابراین در مورد هیچ کاری از نص و بنای عقلا و ... نباید خارج شد.

وقتی شخصی به زیارت معصومان علیهم السلام می رود آنها درخواستی برای زیارت خود از شما دارند؛ همان گونه که وقتی شما به دیدار بزرگی می روید ایشان یک سری درخواست از شما دارند و شرایطی برای ملاقات ایشان موجود است که با انجام آنها رضایت وی را جلب می کنید و با تخطی از آن وی را اذیت کرده و ناراحت می کنید. در اینجا هم هیچ فرقی نمی کند و در مورد زیارت اولیای خدا هم ما توصیه ها و نصوصی داریم که در صورت افراط یا تفریط موجبات نارضایتی ایشان فراهم می شود. در این نوشتار به دنبال آن هستیم که آثار تربیتی ای که زیارات مأثور دارد را معرفی و آثار سوء بدعت ها را نیز روشن کنیم تا با انجام زیارت مأثور، هم اجر اخروی و دنیوی داشته باشیم و هم به تربیت خود پردازیم:

ابعاد تربیتی زیارت اهل قبور

۱. سبب تقرب به خداوند

زیارتی که به صورت صحیح انجام شود خود عامل موثری است که انسان را به پروردگار جهانیان نزدیک کند؛ چرا که شما از شخصی زیارت می کنید که برای خداوند متعال عزیز و دارای مقام رفیعی است و باعث افزایش مقام شما در درگاه خداوند می شود؛ مانند هنگامی که شخصی برای نزدیک شدن به بزرگی خود را

به فرزندان وی نزدیک کند و به دلیل آنکه آن بزرگ فرزندان خود را دوست دارد برای آن شخص ارزش و احترام والایی در نظر خواهد گرفت. پس زمانی که انسان به زیارت این اشخاص والامقام می‌رود خداوند به واسطه آنها انسان را به خود نزدیک می‌کند؛ چنان که در زیارت جامعه کبیره می‌خوانیم: «مُقَرَّبٌ بِكُمْ إِلَيْهِ»؛ «به واسطه شما به خدا تقرب می‌جوئیم».

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «از پدرم شنیدم به یکی از دوستانش که از زیارت (قبر) امام حسین علیه السلام سؤال کرده بود، فرمودند: «با این زیارت قصد تقرب به چه کسی را داری؟» عرض کرد: قصد تقرب به خداست. حضرت فرمودند: «کسی که به دنبال زیارت، یک نماز خوانده و با این نماز قصد تقرب به خدا را داشته باشد، در روزی که خدا را ملاقات می‌کند بر او نوری احاطه می‌شود که تمام اشیایی که او را می‌بینند صرفاً نور مشاهده می‌کنند.» (ابن قولویه، ۱۳۵۶ ش، ص ۴۰)

۲. رسیدن به نعمت‌های بهشتی

یکی دیگر از آثار اخروی زیارت اهل بیت علیهم السلام کسب ثواب است که این برابر با به دست آوردن نعمات بهشت و استحقاق رفتن در آن و دوری بیش از پیش از آتش دوزخ است؛ همان‌گونه که شخصی از امام جواد علیه السلام پرسید: پاداش کسی که با انگیزه، به زیارت پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می‌رود چیست؟ حضرت فرمودند: «بهشت برای اوست.» (همان، ص ۴۲)

ابوبصیر نیز می‌گوید: از امام باقر یا امام صادق علیهم السلام شنیدم که فرمودند: «کسی که دوست دارد محل سکونت و منزلش بهشت باشد، زیارت مظلوم را ترک نکند.» سؤال شد: مظلوم کیست؟ فرمود: «مظلوم، حسین بن علی علیه السلام است؛ کسی که به دلیل شوق به آن حضرت و محبت رسول الله صلی الله علیه و آله و فاطمه علیها السلام و حبّ به امیرالمؤمنین، امام حسین علیه السلام، را زیارت کند، خداوند او را بر سفره‌های بهشتی می‌نشاند که با آن بزرگواران هم‌غذا شود، در حالی که مردم هنوز در حساب هستند.» (همان، ص ۲۶۹)

همان گونه که می بینید یکی از راه های رسیدن به بهشت و نعمت های آن رفتن به زیارت اهل بیت علیهم السلام و احترام گذاشتن به آنها و محبت آنهاست همان گونه که خداوند می فرماید: ﴿قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى﴾ (شوری: ۲۳)

۳. شفاعت اهل بیت علیهم السلام

هنگامی که شخصی به ملاقات دیگری می رود و به وی احترام می گذارد شخص زیارت شده از روی ادب، احترام و محبت عمل او را جبران می کند و این کارش را ارج می نهد؛ اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام انسان هایی وارسته و متخلق به اخلاق حسنه هستند؛ همان گونه که خداوند آنها را اسوه حسنه معرفی می کند و ایشان در مقابل این عمل و احترام، وی را مورد توجه خود قرار داده و از شفاعتشان بهره مند می کنند. (احزاب: ۲۱)

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می فرماید: «هر کس برای اعمال حج به مکه برود، سپس مرا در مدینه زیارت نکند من نیز در قیامت به او جفا خواهم کرد و کسی که مرا زیارت کند، شفاعت من نصیبش می شود و کسی که از شفاعت من بهره مند شود، بهشت بر او واجب می شود.» (مشهدی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۴۸)

میقات حج

رسول خدا صلی الله علیه و آله در حدیثی دیگر می فرماید: «من أتاني زائراً كنت شفيعه يوم القيامة». (کلینی، ۱۳۸۸ش، ج ۴، ص ۵۴۸) از امام حسین علیه السلام نیز نقل شده است که از پیامبر صلی الله علیه و آله سؤال شد: پاداش کسی که تو را زیارت کند چیست؟ رسول الله صلی الله علیه و آله پاسخ فرمودند: «من زارني حياً أو ميتاً أو زار أباك أو زار أخاك أو زارك كان حقاً علي أن أزره يوم القيامة وأخلصه من ذنوبه»؛ «هر کس مرا در حال حیات یا پس از آن زیارت کند، یا برادرت یا تو را زیارت کند بر من ذی حق می شود که روز قیامت او را زیارت کنم و از مجازات گناهانش او را رها سازم». (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۲۵۸)

۴. آمرزش گناهان

همان گونه که پیش تر بیان شد زیارت دارای آثار فراوانی است که برخی را خدا عطا می کند و برخی هم به واسطه اهل بیت علیهم السلام به وی می رسد. گناه و بخشش از گناه

از هر دو مقوله است؛ چون اولاً توفیق توبه خود از رحمت الهی است و کسی که می‌خواهد توفیق توبه پیدا کند باید خود را به دریای لطف و رحمت الهی برساند و یکی از بهترین و مؤثرترین راه‌های آن نزدیک شدن و احترام به اولیای خداوند است و ثانیاً خداوند متعال هم به واسطه اهل بیت علیهم‌السلام و به خاطر آنها و دعای ایشان در حق فرد گنهکار او را می‌بخشد و می‌آمرزد.

چنانچه امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «کسی که به زیارت قبر حسین علیه‌السلام برود، در حالی که به حق آن حضرت عارف باشد، خداوند متعال گناهان گذشته و آینده‌اش را می‌بخشد.» (ابن قولویه، ۱۳۵۶ ش، ص ۲۶۲)

همچنین فرموده‌اند: امام حسین علیه‌السلام از محضر پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پرسید: پاداش کسی که شما را زیارت کند چیست؟ فرمود: «فرزندم! کسی که من را زیارت کند در زمان حیات یا پس از مرگم، یا پدرت را زیارت کند، بر خدای متعال است که او را روز قیامت زیارت کند و او را از گناه برهاند.» (همان، ص ۴۰)

۵. زیارت و یاد روز قیامت

یکی دیگر از آثار معنوی زیارت یاد قیامت و مرگ است؛ زیرا آموزه‌هایی که در آثار رسیده از اهل بیت علیهم‌السلام وجود دارد همواره زندگی پس از مرگ و قیامت را به ما متذکر می‌شوند؛ همان‌گونه که در زیارت حضرت امام حسین علیه‌السلام به قیامت و مرصاد و ... شهادت داده و واقعیت آنها را تصدیق می‌کنیم. این‌گونه آموزه‌ها که از طریق دعا و زیارت به ما فهمانده می‌شوند از چند جهت قابل توجه است:

اول؛ شما در هنگام دعا و زیارت توجه دارید که جاودانه نیستید و باید دارفانی را وداع گوید. دوم؛ خود آن شخص زیارت‌شونده نیز که معصوم است قیامت در پیش دارد و راه گریزی از آن نیست.

سوم؛ زیارتی که می‌خوانید از زبان یک معصوم دیگر صادر شده است و شما یقین دارید که هم او و هم شما و هم شخصی را که زیارت می‌کنید قیامت در پیش

خواهید داشت. بنابراین دیدن و زیارت کردن او ما را به یاد روز قیامت می اندازد. از این رو، پیامبر خدا ﷺ می فرماید: «زُورُوا الْقُبُورَ؛ فَإِنَّهَا تُدَكِّرُكُمْ الْآخِرَةَ»؛ «به زیارت قبور بروید که موجب یادآوری روز رستاخیز است.» (امینی نجفی، ۱۹۷۷م، ج ۵، ص ۱۶۶؛ ابن ماجه، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۵۰۱؛ الطهمانی النیسابوری، ۱۹۹۰م، ج ۱، ص ۳)

یکی دیگر از آثار زیارت این است که چون مورد لطف خداوند به واسطه اهل بیت ﷺ قرار گرفته ایم از قیامت و عذاب های آن نمی هراسیم؛ زیرا خداوند ما را بخشیده و به ما وعده بهشت داده است، چنانچه رسول خدا ﷺ می فرماید: «کسی که من یا یکی از فرزندانم را زیارت کند، روز قیامت به زیارت او می آیم و وی را از وحشت های آن روز می رهانم.» (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۴۱) همچنین از رسول خدا ﷺ نقل شده است: «کسی که در حال حیات یا پس از مرگم مرا زیارت کند، روز قیامت در همسایگی من خواهد بود.» (همان، ص ۴۵)

چقدر زیاست که انسان به درجه ای برسد که همراه و همسایه اهل بیت ﷺ باشد و چقدر این خاندان کریم هستند که این فرد را همسایه خود قرار می دهند و خداوند مهربان است که وی را به بهانه ای می بخشد.

آثار فردی زیارت

۱. آرامش دل

امام صادق ﷺ به «فضیل بن یسار» فرمودند: «در اطراف شما قبری است [امام حسین ﷺ] که هیچ اندوهگینی آن را زیارت نمی کند، مگر آنکه حق تعالی حزن و اندوهش را برطرف و حاجتش را برآورده می سازد.» (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۴۱)

خداوند متعال یاد خودش را مایه آرامش قلب ها و جان ها معرفی می کند و می فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»؛ (همان.) «کسانی که ایمان آورده اند و دل هایشان به یاد خدا آرام می گیرد، آگاه باش که با یاد خدا دل ها آرامش می یابد.» (رعد: ۲۸) و این مصداق بارز و کامل آرامش است و چه

آرامشی بالاتر از رفتن به ملاقات خلیفه الله و اولیای الهی و چه یادی بالاتر از آن وجود دارد. خداوند متعال ایشان را مایه آرامش قلب و روح قرار داده است و هر کسی که ایشان را زیارت کند این آرامش و رحمت شامل او می شود.

پیامبر خدا ﷺ در حدیثی درباره زیارت امام رضا علیه السلام بشارت می دهند:

«به زودی پاره تن من (امام رضا علیه السلام) در خراسان دفن می شود. هیچ اندوهگینی او را زیارت نمی کند مگر اینکه خدای تعالی اندوهش را برطرف می کند و هیچ گناهکاری او را زیارت نمی کند مگر اینکه خدای متعال گناهش را می بخشد.» (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۳۱۸)

۲. عبرت از پیشینیا

از دیگر آثار ارزشمند زیارت که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نسبت به انجام آن تأکید فرموده اند، عبرت گرفتن از سرنوشت دیگران است تا در سایه آن در راه صحیح گام برداریم. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید: «به زیارت قبور بروید که هر آینه آخرت را به یاد شما می آورد.» (امینی نجفی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۱۶۸؛ طبرانی، ۱۴۳۱ق، ج ۲۳، ص ۲۷۸؛ الطهمانی النیسابوری، ۱۹۹۰م، ج ۱، ص ۳۵)

مشاهده آرامگاه هایی که مجموعه بزرگی از انسان ها را با تمام تفاوت های طبقاتی که داشتند و زمانی بر این کره خاکی می زیستند و برخی از بزرگان و افراد بانفوذ و قدرتمند بودند، در برگرفته است و سپس به سرای دیگر شتافته اند و دیگر از نفوذ و قدرت آنها خبری نیست و امکان انجام هیچ امر خیر و شری برای آنها وجود ندارد. زیارت، روح حرص و طمع را در انسان کاهش می دهد و چه بسا به واسطه نگاه جدیدی که از حقیقت زندگانی دنیا به این وسیله پیدا می کند، رفتار او را نیز تغییر داده، وی را متوجه پرهیز از ناهنجاری ها و ضدارزش ها و توجه به ارزش های اخلاقی نماید. بنابراین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله این گونه به این بخش از اثر تربیتی زیارت قبور اشاره می فرمایند که در این زیارت عبرت هایی نهفته است. (فیض کاشانی، ۱۴۱۱ق، ص ۲۸)

۳. رقت قلب

از دیگر آثار زیارت برای انسان‌ها در این جهان رقت قلب است؛ انسان به صورت طبیعی با توجه به حوادثی که در این جهان می‌بیند و رفتار و کردار خودش که معمولاً آلوده به گناه و خطاست، دچار قساوت قلب می‌شود. از این رو در آموزه‌های اسلامی راه‌های متعددی برای پیشگیری از آن و یا کاهش آن مطرح شده است که یکی از آنها زیارت اهل قبور است.

زیارت اهل قبور از این جهت، موجب رقت قلب است که انسان بر حال رفتگان خود ناراحت می‌شود، گاه گریه می‌کند و از آن عبرت گرفته، در رفتار خود تجدید نظر می‌کند و این امر موجب کاهش قساوت قلب و بلکه رقیق شدن آن است. از این رو پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ضمن تأکید بر زیارت اهل قبور که در روایت پیشین مورد اشاره قرار گرفت، می‌فرماید:

«فَزُورُهَا فَإِنَّهَا تُرِقُّ الْقَلْبَ وَتُدْمِعُ الْعَيْنَ وَتَذَكِّرُ الْآخِرَةَ».

«قبور را زیارت کنید که موجب رقیق شدن قلب و جاری شدن اشک از چشم و به یاد آخرت بودن است». (نسایی، ۱۴۱۱ق، ج ۴، ص ۷۷)

۴. کاهش دل‌بستگی به دنیا

یکی از آثار مهم زیارت اهل قبور تذکر مرگ و یادآوری این رخداد مهم است و این به نوبه خود، موجب بازداشتن انسان از انجام کارهای زشت و ناروا، (قسطلانی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۲) سبب انجام اعمال و کردار نیک، (همان، ج ۳۱، ص ۳۶۴) سبب بی‌رغبتی از دنیا (همان، ج ۳۴، ص ۴۲۳) و زمینه‌ساز عبرت‌آموزی است. (همان، ص ۲۵۲)

به همین دلیل پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ضمن تأکید بر زیارت قبور، آن را موجب زهد می‌داند که همان فقدان دل‌بستگی به دنیا است؛ چنانچه می‌فرماید:

«كنت نهيتكم عن زيارة القبور فزورها فإنها ترهد في الدنيا وتذكر في الآخرة».

«پیش از این شما را از رفتن به زیارت قبور نهی می‌کردم اما اکنون می‌گویم به زیارت آنها بروید که موجب زهد برای شما در این دنیا و موجب یادآوری روز قیامت است.» (امینی نجفی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۱۶۶؛ نسائی، ۱۴۱۱ق، ج ۸، ص ۳۱۱؛ ابن ماجه، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۵۰۱؛ الطهمانی النیسابوری، ۱۹۹۰م، ج ۱، صص ۵-۳؛ ترمذی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۲۵۹)

۵. تثبیت ایمان و تحکیم رابطه با اولیا

بر اساس تعالیم آیات و روایات، ارتباط خاصی میان دیار برزخی و قبر خاکی، یعنی بین روح انسان در برزخ و بدن مادی او در قبر خاکی وجود دارد. این ارتباط در اصل از ارتباط روح و روان با بدن مادی که در طول زندگی دنیوی با یکدیگر بوده‌اند، سرچشمه می‌گیرد که با قطع تعلق روح از بدن پس از مرگ به کلی از میان نمی‌رود، بلکه نوعی ارتباط در حد پایین‌تری میان روح برزخی و بدن مادی و خاکی وجود دارد. البته نه در حد و اندازه‌ای که در زندگی دنیوی و در دوران تعلق روح به بدن وجود داشت و نه با آن کیفیت و کمیت، بلکه در میزانی ضعیف‌تر و با کم کیفی دیگر.

قبر با عالم برزخی روح، ارتباطی دارد که نقاط دیگر این ارتباط را ندارند و به همین جهت است که علی‌رغم حضور روح در عالمی فوق مادی، در اسلام توجه خاصی به بدن مادی و نقطه‌ای که بدن خاکی در آن قرار دارد، شده است و بر اساس همین ارتباط میان قبر خاکی و قبر برزخی است که در اسلام دستورات و احکام خاصی در باب قبر، تشییع جنازه، کفن، دفن، حرمت قبر، استحباب زیارت قبور، دعا، طلب رحمت و مغفرت بر سر قبور و نظایر آنها وجود دارد. این ارتباط روح با قبر خاکی موجب می‌شود که بتوان از این طریق، بهتر با روح رابطه برقرار و به او توجه کرد و نیز توجه او را جلب کرد. بدین جهت در روایات تأکید فراوانی بر زیارت قبور، دعا، طلب رحمت و مغفرت و تلاوت قرآن کریم هنگام زیارت قبور شده است. هر چند این آداب

در هر جایی برای مردگان خوب است، ولی به دلیل ارتباط قبر برزخی با قبر خاکی بر انجام این آداب در کنار قبرها تأکید شده و از استحباب بیشتری برخوردار است. از طرفی ارواح نیز بر اساس این ارتباط با بدن مادی و قبر خود از حضور مؤمنان مسرور و مبتهج می‌شوند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

«قسم به خدای متعال، مردگان رفتن شما را می‌دانند و با حضور شما مسرور می‌شوند و با شما انس می‌گیرند و بهره‌مند می‌شوند.» (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۸)

اهمیت این موضوع وقتی بیشتر روشن می‌شود که ملاحظه نمایم، امام صادق علیه السلام در مورد زیارت اولیا و ائمه اطهار علیهم السلام می‌فرماید: «إِنَّ لِكُلِّ إِمَامٍ عَهْدًا فِي عُنُقِ أَوْلِيَائِهِ وَ شِعْبَتِهِ وَ إِنَّ مِنْ تَمَامِ الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ وَ حُسْنِ الْأَدَاءِ زِيَارَةَ قُبُورِهِمْ»؛ «هر یک از اولیا و ائمه بر گردن پیروان و شیعیان خود عهد و پیمانی دارند که وفای کامل به آن پیمان در گرو زیارت قبور آنان بعد از وفات آنهاست.» (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۱۰)

۶. ذخیره آخرت برای اموات

یکی از آثار زیارت قبور مؤمنان بهره‌مندی آنها از ثواب اعمالی است که بر سر مزارشان انجام می‌دهیم از قبیل خیرات و خواندن قرآن و ادعیه‌ای که در این زمینه وارد شده است. در روایات متعددی آمده است که وقتی پیامبر صلی الله علیه و آله وارد بقیع یا بر سر مرقد شهدای احد و یا سایر موارد مشابه می‌شد، برای آنها دعا می‌فرمود و بر آنها سلام می‌داد. قطعاً این سلام دادن و دعا کردن برای آنها منشأ اثر بوده و در آمرزش و بخشیدن آنها مؤثر بوده است؛ و گرنه پیامبر صلی الله علیه و آله کار عبث و غیر مفید را هرگز انجام نمی‌دادند. از این رو، ما نیز هنگام زیارت باید برای آنها دعا و استغفار کنیم تا اموات و برادران ایمانی ما از پاداش این اعمال بهره‌مند شوند.

در روایت است که امام صادق علیه السلام فرمود:

«لَا تَدْعُ إِيْتَانَ الْمَشَاهِدِ كُلَّهَا... وَ مَشْرَبَةَ أُمَّ إِبْرَاهِيمَ... وَ قُبُورَ الشُّهَدَاءِ وَ مَسْجِدِ الْأَحْزَابِ وَ هُوَ مَسْجِدُ الْفَتْحِ قَالَ وَ بَلَّغْنَا أَنَّ النَّبِيَّ صلی الله علیه و آله كَانَ إِذَا أَتَى قُبُورَ الشُّهَدَاءِ

قَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ».

«از رفتن به مشاهد شریفه... مشربه ام ابراهیم... و قبور شهدا و مسجد احزاب که مسجد فتح است، غافل مشو. سپس فرمود: که به ما رسیده است که پیامبر ﷺ وقتی برای زیارت سر قبر شهدا حاضر می شد می فرمود: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ» (شیخ طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۶، ص ۱۷).

همچنین علی بن هلال از امام رضا علیه السلام نقل می کند که فرمود:

«مَنْ أَتَى قَبْرَ أَخِيهِ، ثُمَّ وَضَعَ يَدَهُ عَلَى الْقَبْرِ، وَقَرَأَ «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» سَبْعَ مَرَّاتٍ، أَمِنَ يَوْمَ الْفَزَعِ الْأَكْبَرِ...»؛

«هرکس به زیارت قبر برادرش آید و هفت مرتبه «انا انزلنا» بخواند در روز قیامت در امان خواهد بود». (حر عاملی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۸۸۱)

۷. تصدیق توحید و نبوت

ذکر و یاد خدا و تسیح او هنگام زیارت و گفتن «سُبْحَانَ اللَّهِ وَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ»... و خواندن ادعیه و زیارات قبور از قبیل دعای «السَّلَامُ عَلَى أَهْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ...» که از آغاز تا پایان اقرار به توحید و جایگاه با عظمت خداوند متعال است و به عنوان آرزویی بلند برای مؤمنان مطرح می شود، آموزه های توحیدی را در ذهن انسان تحکیم می بخشد. همچنین با دیدن قبور بزرگانی که بعضاً افرادی قدرتمند بودند، انسان به یاد قدرت لایزال الهی می افتد.

در روایات آمده که هنگام تصمیم برای زیارت امام حسین علیه السلام، انسان غسل نموده و این دعا را که سراسر آن آموزش توحید و تأکید بر آن است بخواند:

«اللَّهُمَّ طَهِّرْني وَ طَهِّرْ قَلْبِي وَ اشْرَحْ لي صَدْرِي وَ اجْرِ عَلَيَّ لِسَانِي ذِكْرَكَ وَ مَدْحَتَكَ وَ الثَّنَاءَ عَلَيْكَ فَإِنَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِكَ وَ قَدْ عَلِمْتُ أَنَّ قَوْمَ دِينِي التَّسْلِيمِ لِأَمْرِكَ وَ الْإِتْبَاعِ لِسُنَّتِهِ نَبِيِّكَ وَ الشَّهَادَةَ عَلَى أَنْبِيَائِكَ وَ رُسُلِكَ.... اللَّهُمَّ إِنِّي إِلَيْكَ وَجَّهْتُ وَجْهِي وَ إِلَيْكَ فَوَضْتُ أَمْرِي وَ إِلَيْكَ أَسَلَمْتُ نَفْسِي وَ إِلَيْكَ أَلْجَأْتُ ظَهْرِي وَ عَلَيْكَ تَوَكَّلْتُ لَا مَنْجِي وَ لَا مَلْجَأَ إِلَّا إِلَيْكَ تَبَارَكْتَ...».

«پروردگارا! من و قلب مرا پاک نما، گشایشی در سینه من ایجاد کن، بر زبان من ذکر و ستایش و ثنای تو را جاری کن زیرا هیچ قدرتی بدون اراده تو وجود ندارد. من می دانم که قوام و هستی دین من بر تسلیم نسبت به دستورات تو و پیروی از سنت فرستاده تو و شهادت بر تمام پیامبران پیشین و فرستادگانت استوار است... پروردگارا! من رو به سوی تو آورده‌ام و امور زندگی خود را به تو واگذار نموده‌ام، خود را تسلیم تو کرده و برخوردار از پشتیبانی تو می‌دانم و بر تو توکل می‌کنم؛ زیرا هیچ پناهگاه و نجات‌بخشی جز تو نیست.» (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۳)

این دعا بسیار پر معنا و دارای مضامین اعتقادی بلند است و در واقع واقعیت‌هایی را برای انسان توصیه می‌نماید:

الف) تطهیر قلب انسان قبل از حرکت به قصد زیارت از تمام آلائش‌ها به‌ویژه آلودگی از کفر و شرک و گناه و سایر آلودگی‌های معنوی؛

ب) توجه دادن انسان به توحید و دستورات برخاسته از آن؛

ج) یاد خدا از آغاز و در طول زیارت و توجه به جایگاه با عظمت او؛

د) اطاعت خدا و بندگی وی و آمادگی برای به‌جا آوردن کامل آداب بندگی.

ه) آشنایی با آموزه‌های اسلامی

یکی از آثار زیارت - به‌ویژه خواندن زیارت مأثوره - آشنایی زائر با آموزه‌های دینی و اصول اعتقادی است. ادعیه و زیارت‌های منقول از معصومان لبریز از تعالیم دینی و باورهایی است که یک مؤمن و پیرو اهل بیت علیهم‌السلام باید داشته باشد؛ زیرا اگر این زیارت‌ها با تأمل و دقت خوانده شود، قسمت عمده‌ای از آن باورها را تأمین می‌کند. چرا که در بسیاری از جمله‌های آن اعتقاد به خدا، نبوت، امامت و مسائل مربوط به آنها و روز قیامت و امثال آنها و اعتراف به وحدانیت و قدرت خدا مطرح می‌شود.

به‌عنوان نمونه در بخشی از زیارت حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم چنین می‌خوانیم که:

«فَإِنِّي أَشْهَدُ فِي مَمَاتِي عَلَى مَا أَشْهَدُ عَلَيْهِ فِي حَيَاتِي أَنَّكَ أَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ وَحَدَّكَ لَا شَرِيكَ لَكَ وَ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُكَ وَ رَسُولُكَ وَ أَنَّ الْأَئِمَّةَ مِنْ أَهْلِ بَيْتِهِ أَوْلِيَاؤُكَ

وَ أَنْصَارُكَ وَ حُجْبُكَ عَلَى خَلْقِكَ وَ خُلَفَاؤُكَ فِي عِبَادِكَ».

«من بعد از مرگم همچنان که در زمان زندگانیم شهادت می‌دهم که تو (خداوند)، خدایی هستی که جز تو الهی وجود ندارد، تو یگانه و بدون شریک هستی و شهادت می‌دهم که محمد عبد و رسول توست و شهادت می‌دهم که ائمه از اهل بیت او اولیای تو، یاران تو، حجت‌های تو بر بندگانت و جانشینان تو در میان بندگانت هستند.» (ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۶۰۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۷، ص ۱۸۷)

چنانکه ملاحظه می‌کنید، این فقره زیارت و نیز اغلب زیارات و ادعیه مربوط به زیارت دارای چنین مضامین بلندی است که مطالعه آنها با تأمل انسان را با باورهای دینی آشنا می‌کند.

آثار اجتماعی زیارت

۱. آثار زیارت بر دیگر پیروان ادیان

یکی از آثار زیارت اهل بیت علیهم‌السلام شناساندن این بزرگواران به سایر افراد است که با معارف و افکار و حالات آنها آشنایی ندارند؛ زیارت خود می‌تواند مدرسه و دانشگاهی باشد که افرادی که در ظلمات خود فرو رفته‌اند خارج کند و آنها را با روشنایی حقیقت آشنا سازد.

زمانی که پیروان دیگر مذاهب احترام و توجه مومنین را به این بزرگواران مشاهده می‌کنند جرقه‌ای در ذهن آنها زده می‌شود که باعث می‌گردد که پرسش از احوال و دلایل اعمال مؤمنان شروع شود و آرام آرام محبت ایشان را در دل خود حس می‌کنند و به سوی مذهب و دین اسلام جذب می‌شوند و باعث می‌شود که دید جدیدی نسبت به مسلمانان پیدا کنند.

۲. فرصت آشنایی مردم با آرمان‌ها

زیارت فرصتی است که مردم با آرمان‌ها و شخصیت‌های بزرگان دین آشنا شوند و گرد فراموشی را از ذهن بزدايند؛ زیرا انسان به راستی فراموشکار است و باید همواره

به وی یادآوری شود. زمانی که آدمی در دنیای خود غرق می‌شود و گرد فراموشی بر دلش می‌نشیند چه چیزی بهتر و بیشتر از الگوها و انسان‌های کامل می‌تواند آنها را راهنمایی کند.

انسان موجودی اجتماعی است و همواره دوست دارد که به پیروی از دیگران پردازد و رفتار آنها را پیروی کند و اگر کسی این قوانین و رفتار را بشکند دچار هنجارشکنی و آسیب می‌شود و چه الگویی بهتر و بالاتر از اهل بیت علیهم‌السلام آنها که گناه نمی‌کنند و در خلق خود بهترین هستند و دارای خلق عظیم هستند و نیز خداوند آنها را اسوهٔ حسنه معرفی می‌کند و به پیروی از آنها فرمان می‌دهد و این مهم جز با زیارت و یادآوری آرمان‌ها و اهداف آن بزرگواران پیش نمی‌رود و بهترین و بزرگ‌ترین اثر را فقط زیارتی دارد که خود ایشان به صورت الگو برای ما به یادگار گذاشته‌اند و ما باید این الگوها را الگوی زیارت خود قرار دهیم.

نتیجه‌گیری

در این مقاله بعد از آنکه به چرایی انجام زیارت در جهت صحیح اشاره شد و اثرات منفی و مضر بدعت‌ها و خرافات در بحث زیارت مورد واکاوی قرار گرفت، نتایج زیر حاصل شد:

۱. تقرب به خداوند، نعمت‌های بهشتی، شفاعت اهل بیت علیهم‌السلام، آمرزش گناهان و یاد قیامت از آثار اخروی زیارت محسوب می‌شود.
۲. با توجه به آیات قرآن و روایات، آثار فردی زیارت در دو بُعد؛ آثار روحی (از جمله آرامش روح، عبرت‌پذیری، رقت قلب و...) و آثار معنوی (مانند کاهش دلبستگی به دنیا، تحکیم رابطه، ذخیرهٔ آخرتی برای اموات، تصدیق توحید و نبوت و آشنایی با آموزه‌های اسلامی) تجلی پیدا می‌کند.
۳. یکی از آثار اجتماعی زیارت اهل بیت علیهم‌السلام شناساندن این بزرگواران به سایر افراد و پیروان ادیان می‌باشد که با معارف و افکار و حالات آن‌ها آشنایی ندارند؛ همچنین زیارت فرصتی است که مردم با آرمان‌ها و شخصیت‌های بزرگان دین آشنا شوند.

*. قرآن كريم.

١. ابن حنبل، احمد بن محمد (١٤١٦ق)، مسند الإمام أحمد بن حنبل، محقق: غضبان، عامر و همكاران، بيروت، مؤسسة الرسالة.
٢. ابن طاووس، على بن موسى (١٤٠٩ق)، إقبال الأعمال (ط - القديمة)، تهران، دارالكتب الإسلامية، چاپ دوم.
٣. ابن فارس، احمد (٢٠٠١م)، معجم مقاييس اللغة، بيروت، دارالحياء التراث العربي.
٤. ابن قولويه، جعفر بن محمد (١٣٥٦ش)، كامل الزيارات، محقق / مصحح: اميني، عبدالحسين، نجف اشرف، دارالمرتبويه.
٥. ابن ماجه، محمد بن يزيد (١٤٢١ق)، سنن ابن ماجه، قاهره، المركز الاسلامي.
٦. اميني نجفي، عبدالحسين احمد (١٩٧٧م)، الغدير في الكتاب و السنة و الادب الغدير، بيروت، دارالكتب العربي، چاپ چهارم.
٧. ترمذی، محمد بن عيسى بن سورة (١٤٠٣ق)، سنن الترمذی، تحقيق، عبدالرحمن محمد عثمان، بيروت، دارالفكر.
٨. جوهری، اسماعيل بن حماد (١٤٠٧ق)، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية، بيروت، دارالعلم للملايين.
٩. حرّ عاملي، محمد بن حسن (١٤٠٣ق)، وسائل الشيعة، تهران، مكتبة الاسلامية.
١٠. راغب اصفهاني، حسين بن محمد (١٤١٢ق)، المفردات في غريب القرآن، بيروت، دارالقلم.
١١. شهيد اول، مكى عاملي محمد بن جمال الدين (١٤١٤ق)، الدروس الشرعية، تحقيق، قم، مؤسسة النشر الاسلامي.
١٢. طوسي، شيخ ابى جعفر محمد بن حسن (١٣٦٥ش)، تهذيب الاحكام، تهران، دارالكتب الاسلامية.
١٣. طبراني، سليمان بن احمد (١٤٣١ق)، المعجم الكبير، قاهره، مكتبة ابن تيميه.

۱۵. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۹۰ش)، مجمع البحرین، تهران، موسسه بعثه، مرکز الطباعة و النشر.
۱۶. الظهمانی النیسابوری، أبو عبدالله الحاکم محمد بن عبدالله بن محمد بن حمدویه (۱۹۹۰م)، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة.
۱۷. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق)، کتاب العین، قم، نشر هجرت، چاپ دوم.
۱۸. فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۱۱ق)، المحجة البیضا، نشر اسلامی، چاپ چهارم.
۱۹. فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، مصباح المنیر، قم، دارالهجرة.
۲۰. قسطلانی، احمد بن محمد (۱۴۱۶ق)، المواهب الدنیة بامنع محمدیة، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۲۱. کلینی، ابی جعفر محمد بن یعقوب (۱۳۸۸ش)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیة.
۲۲. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق)، بحار الأنوار، بیروت، مؤسسة الوفاء، چاپ چهارم.
۲۳. مشهدی، محمد بن جعفر (۱۳۷۸ش)، المزار الکبیر، تهران، مؤسسه چاپ اسلامی.
۲۴. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ش)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۵. نسائی، احمد ابن علی گرداری شمس الدین احمد (۱۴۱۱م)، السنن الکبری، محقق سید کسروی، حسن، بنداری، عبدالغفار سلیمان، بیروت، دارالکتب العلمیة.